

Uitgesproken institutioneel?

PROF. DRS. H. W. LAMBERS*

Bij gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar economische organisatievormen aan de Erasmus Universiteit Rotterdam laat de auteur zijn gedachten teruggaan over vijfenveertig jaar economiebeoefening. Centraal staat het beginsel van de heterogonie, volgens welk op bepaalde motieven gebaseerde handelingen onbedoelde gevolgen teweegbrengen die op hun beurt nieuwe motieven worden welke op de oorspronkelijke bedoelingen van invloed zijn. Vanuit dit principe worden ontwikkelingen in de economische orde en in het economisch proces gezien, die zich in de laatste decennia hebben voorgedaan.

Introductie

Wij hijsen de vertrekvlag, dat is de aankondiging van een overgang; een rite de passage. Het bijbehorende ritueel voor een hoogleraar is het afscheidscollege. Eerst had ik gedacht aan aansluiting bij een blij beginritueel, dat van de bruidsjapon: „Something old, something new, something borrowed, something blue”. Het blauw komt van de Blue Peter — voor wie niet aan de havenkant zijn opgegroeid, dat is de naam van de vertrekvlag — en „something old, something new, something borrowed” is een redelijke samenvatting van een wetenschappelijk bedoelde voordracht in één van de maatschappijwetenschappen. Mijn omgeving ziet het anders 1). Een afscheidscollege moet zijn: beperkt van thematiek, eenvoudig van opzet, gegrond op eigen ervaringen en, kan het zijn, begrijpelijk. Het is inderdaad een college; de overdracht staat centraal, de omgeving is beslissend. Tot zover de aanzetten tot de inzet.

Wat is de les van vijfenveertig jaar? In 1934 doceerde F. de Vries de prijsleer, onvervalst en onversneden. De markten waren de instrumenten van allocatie bij uitstek, de prijzen waren de signalen van relatieve waarden, die het geheel van markten maakten tot een netwerk van informatie. Een jaar later sprak hij de rede *Regeling of vrijheid* uit, met de conclusie: „Op grond van conclusies aan de theorie der vrije prijsvorming ontleend, kan men derhalve niet betogen, dat een maatschappij, waarin alles aan het individuele initiatief en de individuele mededinging wordt overgelaten, doelmatig zal functioneren” 2). Terwijl Z. W. Sneller het tentamenresultaat dubieus vond, als we niet wisten dat de economische orde kon worden voorgesteld door een ellips met twee brandpunten (onderneming en markt; overheid invullen voor één van beide is fout), verschijnt het Plan van de Arbeid. En ieder in deze zaal, zeker ook een groot aantal van de niet specifiek economisch geschoolden, denkt: John Maynard Keynes; geen deflatie maar reflatie. Als Ludwig van Mises, een Oostenrijks monetair coryphee, in de strijd om de devaluatie van 1936 in de Rotterdamse aula de gouden standaard verdedigt, springt prof. Nico Polak op, zwaaiend met zijn armen, en roept: „Nach Golde drängt, am Golde hängt doch alles! Ach, wir Armen!” Dat was uit Goethe: *Faust*, eerste deel. Het was economisch een levendige en moeizame tijd, om van de wereldpolitieke situatie maar te zwijgen.

Toen ik dit schreef, werd net bekendgemaakt, dat de

technologie van het politieke lijmen nog geen zekerheid gaf. Bij de vervaardiging van multiplex uit bezuiniging en werkgelegenheidsplan, liet het produkt nog los. En kort tevoren had, bijna geruisloos, een revaluatie plaatsgevonden, de erkenning van de externe geldswaarde voor een zeer open economie. We zitten weer zo vast als een huis. Een buurman, die metaalbewerker is, zegt: hoe kan zo iets nou gebeuren, terwijl het een tijd zo goed ging, kan niemand daar nou iets aan doen? Weet u dat? Met vijfenveertig jaar economiebeoefening op de rug antwoord je iets minder snel dan gewoonlijk; is het antwoord nee of durf je te zeggen: niet veel. Zijn we gebonden aan gedetermineerde cycli, als aan Ixion's wiel, waarbij het enige unieke van elke periode van doorkomst de manier is waarop we met armen en benen spartelen en de nieuw verzonnen kreten die we daarbij slaken? Zullen we de uitspraak aanvaarden van Schumpeter — en hij was iemand — „For mankind is not free to choose” 3)? We zullen doorlezen, tot we de volledige conclusie vinden en die, zonder excuses, voorleggen, al is het een lang citaat: „Things economic and social move by their own momentum and the ensuing situations compel individuals and groups to behave in certain ways whatever they may wish to do, not indeed by destroying their freedom of choice but by shaping the choosing mentalities and by narrowing the list of possibilities from which to choose”. Gegeven mijn niet redelijk verklaarbaar verzet tegen gedetermineerdheid in menselijke zaken, duik ik op de laatste woorden: „by narrowing the list of possibilities from which to choose”. Er is een lijst van mogelijkheden, zelfs al is die vernauwd; er is nog hoop. Als er een lijst van mogelijkheden is, dan kunnen theoretisch economen meer zijn dan grensrechters, die met hun vlaggetje zwaaien, terwijl de beslissing vastligt. Als er enige keuzevrijheid is, dan is er

* Afscheidscollege uitgesproken bij het afscheid als gewoon hoogleraar in de Economische Faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam op 26 november 1981. Het afscheidscollege is in verkorte vorm uitgesproken.

1) Dr. P. H. Admiraal, drs. M. H. J. Dullaart, prof. drs. J. A. Hartog en prof. drs. J. R. Zuidema ben ik dankbaar voor kennisoverdracht en vele inspirerende gesprekken.

2) Prof. mr. F. de Vries, *Regeling of vrijheid*, Rotterdam, 1935.

3) J. A. Schumpeter, *Capitalism, socialism and democracy*, George Allen and Unwin, Londen, 5e druk, blz. 129/130.

plaats voor een spelregelcommissie die de lijst van mogelijkheden tracht te verlengen. De laatste formulering sluit nauw aan bij mijn opvatting van de taak van de economist.

Uitermate gesteld als ik ben op uitleggen en verklaren — ik blijf een schoolmeesterskind — blijft dit mij voor volledige taakvervulling onbevredigend. Het is noodzakelijk instrumenten te vormen die in werkelijkheid kunnen helpen economische doeleinden te verwezenlijken. Doeleinden van welke belang iemand op grond van diepere doelstellingen —noem het gerust idealen — overtuigd is. Mijn schuchterheid kan ik daarbij verbergen achter een zeer hoog gezelschap. J. J. Klant heeft in een heel mooi referaat voor de Studiekring Post-Keynesiaanse Economie in september jl. hier het begrip waardevrijheid in de geschiedenis van de economische wetenschap weer onderzocht, onder de titel: „Idealisatie: idee en ideaal”. Zijn conclusie: „Economisten willen dan ook, hoezeer zij zich mogen beroepen op hun zuiverheid, de wereld veranderen . . . De theorieën van Quesnay . . . Samuelson bevatten booschappen” 4). Daartussenin staan vijftien namen, waar alle economisten ten minste respect voor hebben. Et in Arcadia ego.

Probleemgebied en thematiek

Het probleemgebied is opgebouwd uit drie componenten:

- a. normen en waardenpatronen: normen zijn gedragsregels, oorspronkelijk van buiten komend voor de persoon, waarden zijn overtuigingen, gewetenszaken, intern voor de persoon;
- b. de economische orde, het geheel van op het economische terrein werkzame instituties, verbonden met de doeleinden waarvoor ze zijn ingesteld;
- c. het economisch proces, het geheel van voortbrenging en verdeling in het economisch verkeer.

Economische orde en economisch proces samen zien we als economisch systeem. Worden daaraan de normen en waardenpatronen verbonden tot een bundel van drie componenten dan wordt gesproken van een sociaal-economisch systeem. Economische orde + normen + waardenpatronen samen zijn de sociaal-economische orde.

Er volgen drie delen, „movements” om de Engelse term te gebruiken, want ze gaan allemaal over verschuivende bewegingen, substituties, een kernbegrip van de theoretische economie.

De institutionele orde en de heterogonie

Het eerste thema is de overgang, in werkelijkheid, van de open markteconomie naar gemengde economische systemen. Decennia lang was er in de theoretische economie één groot plein, de orde, waarop de schrijvers van leerboeken hun gebouwen optrokken, verschillend van architectuur, maar op één grondslag. Dit eerste grote plein zullen we het „perfectly decentralized model” noemen, met respect voor het zorgvuldige betoog dat Demsetz hier in september tot deze naamgeving leidde 5). Sommigen dachten dat er aan de overzijde nog zo een plein zou kunnen zijn, anderen betwijfelden de bestaanbaarheid. Het theoretische debat kreeg een hecht punt in het voortbestaan van de Russische plan-economie, vervolgens een tweede, in de verlengde depressie in de markteconomieën van de jaren dertig. Een, eerst theoretische, uittocht begon van het „perfectly decentralized model” langs een pad waar het „perfectly centralized model” aan de einder stond. Verreweg de meesten die op pad gingen, waren niet van plan daar aan te komen. Zij wilden slechts onderzoeken, of ergens tussen de twee een omgeving was te vinden die gunstiger zou zijn voor welvaart en welzijn.

In de naoorlogse ontwikkeling ontstaan aan deze weg de gemengde economische orden onder verschillende benamin-

gen; een eigen theoretisch werkgebied ontstaat, de leer van de comparatieve economische systemen. De eerste principaal bij het programma van eisen, was de overheid. Zouden „individuele strevingen, op eigen belang gebaseerd, het algemeen belang bedreigen of aantasten, daartegen kan de natuurlijke beschermer van het algemeen belang waken, de Overheid”, aldus N. J. Polak, mijn mentor 6). Het sleutelbegrip en tegelijk het voornaamste instrument bij die besluitvorming was de institutie. „Institutes” (institutioneel) zal worden gehanteerd in de definitie van J. R. Commons: „collective action in control of individual action” 7); collectief optreden ter beheersing van individueel optreden. De zwakheden van een behavioristische definitie ken ik; zolang ik echter het economische subject zie als agens, als gereduceerd handelend en derhalve instrumenteel, blijf ik tenminste fout-conform.

De overheid als wetgever is maatgevend voor alle instituties die rond de haren in het maatschappelijk leven krioelen. Wie twijfelt, denke aan de opeenhoping van korte gedingen over de meest onverwachte institutionele botsingen, die de presidenten van onze rechtbanken dwingt economist te zijn. Vandaar dat ik deze ontwikkeling wil zien als een overgang naar de institutionele benadering van de economie.

Via de institutionele markt zijn we gekomen tot de institutionele orde. Als onderdeel van dit thema, of als zelfstandig thema, ziet men begrijpelijkerwijs naar de ontwikkeling van de economische wetenschap en haar toepassingsmogelijkheden in deze periode. Beide, thema en subthema, zijn voorbeelden van partiële substitutieprocessen. Over de markteconomie schuift de gemengde economische orde, langs en in de neo-klassieke theorie schuiven benaderingen die door de ceteris-paribus-clausule te expliciteren, de omgeving van het individu inschetsen.

Men kan de vraag stellen, welke van beide in een bepaalde periode de onafhankelijke variabele was en of zij elkaar in één dynamisch proces wellicht als afhankelijk opvolgen. Men kan de economische-wetenschapsbeoefening bezien als bedrijfstak met oligopolistische trekjes. Het bleek bij uitwerking een tweede afscheidscollage te worden. Het subthema is opzij gezet voor een mogelijk gepensioneerd artikel.

Vanmiddag wil ik doorgaan op de bewegingen in denken en doen, ontstaan door de beide geassocieerde verschuivingen als complementariteit. Weer zijn de vragen talloos. Gedachtig aan de waarschuwing in Stuurman Flink: „Eet, maar verslik U niet, sprak Patrick, het zijn harde brokken”, zal ik mij tot één vraag beperken en dat wordt het tweede thema: Wat is de uitkomst, als wij deze bewegingen in verband brengen met het „Prinzip der Heterogonie der Zwecke” van Wilhelm Wundt? Verleden jaar mocht ik hier op dit beginsel reeds zinspelen 8); laat ik het voor de occasie, althans gedeeltelijk, in de oorspronkelijke versie citeren: „Eine aus einem bestimmten Motiv entspringende Handlung bringt ausser den im Motiv vorgebildeten Zwecken weitere unmittelbar nicht bezweckte Wirkungen hervor”. Als deze in het bewustzijn treden „werden sie aber ihrerseits zu neuen Motiven, die entweder die ursprüngliche Willenshandlung komplizieren, verändern oder eine andere an ihre Stelle setzen”. Maar rudimenten van de oorspronkelijke blijven over 9).

4) J. J. Klant, Idealisatie: idee en ideaal, referaat voor de Studiekring Post-Keynesiaanse Economie, blz. 30, Rotterdam, september 1981.

5) H. Demsetz, *Economic, legal and political dimensions of competition*, F. de Vries lectures 1981, North-Holland Publishing Company, Amsterdam, verschijnt binnenkort.

6) Prof. dr. N. J. Polak, *Bedrijfsschappen*, ESB, 13 februari 1946, herdrukt in *Verspreide Geschriften van Prof. Dr. N. J. Polak*, Muusses, Purmerend, 1953, deel II, blz. 144.

7) J. R. Commons, *Institutional economics*, University of Wisconsin Press, 1934, 2 delen.

8) H. W. Lambers, *De universiteit als goede buur*, diesrede EUR 1980, Erasmus Universiteit Rotterdam, 1980, blz. 12.

9) W. Wundt, *Einführung in die Psychologie*, Leipzig, 1926, 6e druk, blz. 105.

Als economist, die in doelen en middelen denkt, wil ik het beginsel uitbreiden tot de middelen van beleid, de instrumenten. Ook deze immers worden door mensen op grond van een bepaald motief gekozen. Ook daar kan men zich factoren voorstellen als organisatievraagstukken, gebrekkige en verkeerd begrepen informatie, verschil van kijk op de vulling van een instrument, die overweging waard zijn in verband met heterogonie met de beoogde doelen.

In de slotbeschouwing, de moraal van het stuk, zal in algemene zin van heterogonie worden gesproken als wordt bedoeld op een uitkomst die, ten opzichte van het oorspronkelijke motief, tot anders gerichte of zelfs tegengestelde motieven leidt; heterogonie is het anders worden dan beoogd.

Vóór de slotbeschouwing zullen nog twee vragen worden gesteld:

1. is de heterogonie niet op voorhand gegeven omdat er, waardoor dan ook, een voorgeprogrammeerd beloop der dingen in het economisch systeem is? Elke afwijking daarvan is dan per definitie een heterogonie;
2. om de heterogonie van doeleinden en/of instrumenten in de gemengde economische orde te bezien, zal er toch een keus moeten worden gedaan ten opzichte van de daar aanwezige organisatievormen en hun doelen.

Over deze twee vragen handelen achtereenvolgens de beide volgende paragrafen.

Orde en beweging

Enkeling en gemeenschap heb ik altijd in één adem genoemd, Gulliver's travels hebben voor mij een diepere betekenis dan de Robinson Crusoe. Maar ondanks het in één adem noemen, blijven het wel twee begrippen, die in onderling verband tot een zekere verhouding moeten worden gebracht.

Hoe zie je dat? Men kan suis oculis cernere, met eigen ogen zien, ook anders vertalen: met zijn ogen kijken. Modieus gezegd, de blik gekokerd richten, afgesloten door vooropgezette meningen, bewust of onbewust. Wat mijzelf betreft geldt dit voor de twee uitersten van de scala van mogelijke verhoudingen tussen enkeling en gemeenschap: de (vrijwel) autoriteitsloze en de (vrijwel) autoritaire, totalitaire maatschappij. De eerste is, in het gunstigste licht, een utopie, in de formulering van J. K. Fuz, mijn eerste, helaas reeds overleden, promovendus: een maatschappelijk bestel waarin de relatieve schaarste op voorhand opgelost wordt beschouwd (10).

Kwantitatieve verhoudingen eisen voortzetting van de arbeidsdeling; dat maakt coördinatie onmisbaar. Vijftig jaar mensen kijken leidt tot de uit waarneming getrokken conclusie, dat de, ook door mij eens vurig verhoopte, opheffing van de schaarste langs de weg van de ascese zeer onwaarschijnlijk is. Het tweede uiterste, de totalitaire maatschappij, is mij wezensvreemd. Toen sommigen zich verheugden over de uitlating van Mao Tse Toeng: „Laat duizend bloemen bloeien”, was mijn enige reactie: maar niet van dezelfde soort.

Als uitgangspunt wordt gekozen: de micro-actoren hebben belangen en daarop gegronde erkende preferenties; de overheid, we zagen het, bewaakt het algemeen belang. Laten we in dankbaarheid Hennipman volgen en algemeen belang vervangen door overheidspreferenties (11). De micro-actoren zenden talloze boodschappen op grond van hun voorkeuren, een hagel van pijltjes van Lilliputters op Gulliver; sommigen zijn slim, ze hebben ontdekt dat in vereniging een blijde kan worden gemaakt, geschikt voor het werpen van zware boodschappen, het groepsbelang. Wat kan Gulliver doen? Van ons mag hij de Lilliputters niet omblazen; trouwens, voor het omblazen van sommige blijden zou hij zeer sterke longen moeten hebben. Hij zendt boodschappen terug, gecodeerd in de vorm van instituties, gedragsregels, en beschouwt deze als antwoorden. N. J. Polak noemt de drie genoemde belangen in

het eerder aangehaalde artikel, de trias economica, en hij concludeert, na kritische beschouwingen over mogelijk minder gunstige eigenschappen van elk van drieën. „De juiste verhouding tussen deze drie te vinden is het kernprobleem van de organisatie van het bedrijfsleven” (12). De juiste verhouding, feilloos geformuleerd. „Da steh ich nun ich armer Thor” — weer de Faust — voor de onvermijdelijke vraag: is er in de dynamica een juiste verhouding, een evenwichtszoekend patroon, een orde? J. R. Zuidema, vriend en naaste collega, mompelt waarschuwend: hij heeft over de intellectuele waaghalzerij van zo'n vraagstelling indringend geschreven (13).

In de vierde alinea van de eerste bladzijde van het eerstejaars college over de prijsleer van F. de Vries staat: als wij economische wetmatigheid niet zouden aanvaarden, zouden wij willekeur aanvaarden. Dat sprak althans mij, doordrenkt van afgeleide Griekse wijsheid, aan. Er was een orde, een harmonie der sferen; ik ben er vrij lang blij mee geweest.

De grote vraag blijft bestaan: hoe te denken over de mogelijkheid van gelijktijdige orde en beweging, „order and motion”, volgens Stolper de diepste laag in de visie van Schumpeter (14). Orde suggereert vastheid van patronen, stabiliteit en evenwicht, continuïteit van gebeuren. Beweging op korte termijn in de werkelijkheid waargenomen suggereert het tegendeel.

De gedachte aan de orde is op zichzelf duizelingwekkend mooi als denkbeeld: miljoenen unieke handelingen, onverwacht zelfs voor degenen die ze uitvoeren en interdependent en daardoor nog weer ondoorzichtiger; onder dat alles terzelfder tijd een patroon dat zich vormt telkens weer in vaste lijnen. Wat een denkbeeld.

Is het denkbeeld van de orde in een intuïtief holistisch beeld te vatten? Een tijdje terug viel mijn blik in een niet te lokaliseren publikatie op een alinea, waar het Beeld (met hoofdletter) als wetenschappelijk instrument met schorpioenen werd geseld. Het is oncontroleerbaar, ontoetsbaar, on-alles. Maar één ding is het niet, als het werkelijk gezien is: onaf. Het bevredigt een behoefte om alle draden in één greep te hebben; dat is ook de aantrekkingskracht van het holisme, dat graag beeldend spreekt. De „invisible hand” van Adam Smith en de „smile of the Cheshire cat” in *Alice in Wonderland* evenals „the crumbling walls of capitalism” van Schumpeter, vergeet niemand die ze eens onder ogen heeft gehad. Vreemd genoeg, voor de orde faalt het beeld. Elke analogie met mechanismen is onzuiver, elke analogie met de onbezielden natuur is onzuiver, men mist de menselijke wil. Als die wordt ingebracht met het beeld van de brave vader en zijn goede huishouding dan mist men meerdoeligheid, interdependentie en de betekenis van het getal. Vaak heb ik de meta-doeleinden van de orde vergeleken met een landschap in een plooiingsgebergte. Aan de oppervlakte liggen oergesteenten als de rechtvaardige prijs en het „geeft zonder weder te hopen”; daarnaast en daarover glinstert wat mica van de Verlichting en schilfert het leisteun van het vooruitgangsgeloof. En tegen de hellingen liggen bouwseeltjes aangedrukt, gemaakt uit samengeraapt materi-

10) J. K. Fuz, *Welfare economics in English utopias*, M. Nijhoff, Den Haag, 1952.

11) P. Hennipman, Doeleinden en criteria der economische politiek, in J. E. Andriessen en M. A. G. van Meerhaeghe (red.), *Theorie van de economische politiek*, Stenfort Kroese, Leiden, 1962, blz. 55 e.v.

12) Prof. dr. N. J. Polak, a.w., blz. 145.

13) J. R. Zuidema, Enige gedachten over de economische orde; het beginsel van de ingebouwde teleurstelling, in W. Begeer e.a., *Economie dezer dagen. Opstellen aangeboden aan H. W. Lambers*, Universitaire Pers Rotterdam, 1973, blz. 315.

14) W. F. Stolper, Reflections on Schumpeter's writings, in Seymour E. Harris (ed.), *Schumpeter social scientist*, Harvard University Press, 1951, blz. 108.

aal. Maar het is een beeld in stilstand; het zegt niet wat mensen van nu ermee gaan doen, wat ze als materiaal zullen kiezen en waarom of waardoor.

Het beeld wordt uitgewist. We zullen trachten puntsgewijs, ordelijk, voort te schrijven.

1. Er zijn drie componenten, zoals in de aanvang gesteld:
 - a. normen en waardenpatronen;
 - b. de economische orde;
 - c. het economisch proces.
2. Voor de dynamica beslissend zijn de relatieve bewegings-snelheden van de drie componenten. Van de normen en waardenpatronen hebben wij verondersteld dat ze over vrij lange perioden stabiel kunnen blijven, maar dat ze snelle en hevige discontinuïteiten kunnen vertonen. Het ligt voor de hand een verband te zoeken met de mate waarin de stabiliteit berustte op externe normen dan wel op waarden, geïnternaliseerde overtuigingen. Het economische proces is omschreven als een proces van verandering in de voor ons handelen relevante historische periode. Reden uit het bestaande internationaal open proces een gewijzigde werking te verwachten is er niet. De economische orde is als een transfermechanisme tussen de beide andere ingeklemd. Het is duidelijk, dat ze aan geweldige wringing kan blootstaan. Het is als met graan dat tussen molenstenen wordt gemalen en geplet, die met wisselende snelheid en veranderlijke groeven opereren. Het maalsel is niet standaardiseerbaar.
3. Er zijn drie componenten, elk voor zich reeds bestaande uit een ingewikkeld samenspel van krachten. Elk van die componenten is in beweging. De oorspronkelijke richting is misschien bekend, maar snelheid, duur en wisseling in bewegingsrichting weten we niet, te laat, of onnauwkeurig.

De drie bewegingen van de componenten lopen echter niet elk voor zich in een eigen vlak op een onbeïnvloedbare baan. Integendeel, waardenpatronen, orde en proces spelen zich af in één vlak, dat van de werkelijkheid, gelijktijdig en elkaar voortdurend beïnvloedend. Elke verandering in een eigenschap van een onderdeel van één van de componenten werkt door de interdependentie potentieel op alle andere door. Hoe, er midden in staande, de bewegingen te voorzien, die uit al deze aanrakingen, storingen, botsingen, ontstaan? Lowe stelt: „there is no immutable law of motion” 15). Het zij zo. Dan blijft de vraag, als *de* orde niet bestaat, hoe bewaren we een orde, „the skein of civilisation”?

4. De geschiedenis overziende meent men toch systemen te ontwaren die perioden van stabiliteit, in de zin van een geleidelijke, niet schokkende beweging doen zien. De behoedzaamheid waarschuwt: hoe verder weg, hoe helderder kristal wij zien, zolang we over de afstand heen de verontreiniging in het kristal niet in het oog krijgen. En toch, het mid-Victoriaanse Groot Brittannië komt over als een stabiel, zij het voor ons verre van ideaal systeem. De dominante factoren kunnen worden gesymboliseerd door de levens en de thema's van drie grote auteurs, die de tijd hebben overleefd. Carlyle: moral duty, scheppingsdrift. Tackeray: economic necessity, door moeten gaan met werken. Dickens: authority, en het verzet daartegen. De dominanten liggen respectievelijk in het waardenpatroon, het economische proces, de gevestigde orde; zij worden door de lezers gebundeld tot een tijdsbeeld, er was consensus over hun gezamenlijke draaggolf.

Is dit gekunstelde werkelijkheid of is het uit de kunst? De werkelijke verklaring van elke stabiliteit zou ik uit levenservaring willen zoeken in de spanwijdte van de mens naar energie en draagkracht. Er komt geen klassieke ode aan de mens. Slechts de vaststelling dat in de mens grote reserves zijn en dat mede daardoor de tolerantiezones waarbinnen een systeem nog blijft bewegen, breed zijn. Reserves zijn echter uitputbaar, zones hebben grenzen, ook in het verleden.

5. Maar wij zitten in het heden aan de oppervlakte, waar de golven over ons heen slaan en de vaart in het schip moet blijven. Het afwijzen van *de* orde bevrijdt ook van een keurslijf. Het scheidt de ruimte om te doen zonder dat de gedachte aan een groots geheel ons verlamt. Juist het inzicht dat er een wirwar van krachten is die in verschillende richtingen kunnen werken, maakt het mogelijk toch weer gereduceerd te denken, zij het verruimd. Wat wij kunnen doen is trachten legstukken voor de puzzel te vormen, zó dat ze bij hun omgeving lijken te passen, zelfs als deze zich onder onze handen vervormt. Met wat wij weten, ook relativerend, kunnen we rekening houden bij de noodzakelijke bijstelling van ons systeem. We moeten niet verwachten dat we door herhaling van zetten uit vroegere situaties antwoorden vinden voor de problematiek van deze tijd. We moeten evenmin verwachten dat we tendensen even kunnen omkeren. Wegend werkend, met nieuwe zetten; zet voor zet maar snel, dat is wat voor mij uit de dynamische onvoorspelbaarheid voortvloeit.
6. De term efficiency, doelmatigheid, is in dit economenbetoog niet gevallen. Efficiency bestaat als de beschikbare middelen zo gunstig mogelijk zijn aangepast aan de gekozen doeleinden. Het is een situationeel begrip, afhankelijk van tijd, plaats, gestelde termijn van doelvervulling en mate van aansluiting bij de omgevingsrestricties. Toen ik nog als jongen aardappels mocht rooien met mijn oom, was ik vroeg in de morgen soms twee rijen voor. Een tijdcontroleur zonder inzicht zou mij hebben geprezen. Tegen de middag lag ik achter, wegschuiven onder de bijbellezing om in te lopen kon niet, dat was een zeer strikte omgevingsrestrictie. 's Avonds werkte mijn oom nog, hij had geleerd zijn krachten te verdelen, hij was efficiënt.

Hoe vind je maatstaven voor de beoordeling van een economisch systeem als geheel? Voor 'een gemeenschap is de termijn lang, daarin zal dan ook efficiency moeten worden uitgedrukt. Een oordeel zou kunnen worden gegrond op de uit het gebruik van de middelen blijvende mogelijkheid, gekozen doelen voortgaand te verwezenlijken.

Het wordt tijd voor doelgericht gedrag.

Organisatievormen en hun doeleinden

Het samenstel van dooreenlopende krachten en doeleinden maakt een vorm van coördinatie nodig. De dragende elementen daarin zijn thans organisaties. Onder organisatie versta ik, een benadering aan Bredero ontleend: een geheel waarin mensen en middelen min of meer bewust gecoördineerd worden ten behoeve van gezamenlijke doeleinden 16). Het bereiken van doeleinden vraagt doelgericht gedrag. In een gemeenschap zal de werking van doelgericht gedrag altijd, mede, afhankelijk zijn van wat anderen doen. Het kan inhouden een actief, omgevingsbeïnvloedend gedrag, of een passief, omgevingsafhankelijk gedrag; waarschijnlijk zijn in zeer veel gevallen beide componenten als onderdelen van doelgericht gedrag aanwezig. Schelling noemt dit, in een sublieme publikatie, „contingent behaviour” 17).

15) A. Lowe, What is evolutionary economics?, *Journal of Economic Issues*, vol. XIV no. 2, juni 1980, blz. 251.

16) R. H. Bredero, Economische orde en organisatie, in W. M. van den Goorberg e.a., *Over macht en wet in het economisch denken. Opstellen aangeboden aan D. B. J. Schouten, Stenfert Kroese, Leiden, 1979*, blz. 135/136.

17) F. Th. C. Schelling, *Micro-motives and macro behavior*, W.W. Norton and Company, New York, 1978, blz. 17.

Om doelgericht gedrag doeltreffend te maken zullen wijzigingen in de omgeving in het gedrag moeten worden verwerkt. Het klinkt kinderlijker dan de kleuterschool. Zeer veel organisaties echter hebben het zeer moeilijk met het vervullen van deze voorwaarde. Soms omdat het zoekproces naar aangepast gedrag stuit op begrensde informatie, soms omdat een geslaagd zoekproces stuit op een omgeving die de aanpassing niet aanvaardt. Institutioneel bij voorbeeld.

Uit dit gezichtspunt verdeel ik nu de organisatievormen in het economische systeem in drie categorieën:

1. organisatievormen met een privaat doel;
2. organisatievormen met een publiek doel;
3. organisatievormen met een gelaagd doel: privaat met een publieke trek of publiek met een private trek.

Ad 1. Categorie één is wat wij eens onbekommerd de ondernemingswijze produktie en het ruilproces noemden. Het gedrag is gericht op vrijwillige overeenkomsten ten bate van een ruiltransactie en verder niets.

Er zijn omgevingseffecten:

- a. niet beoogde: het gehele vraagstuk van de externe effecten gesymboliseerd in het milieu. Er is een groot geheel aan theorie en toepassing ontstaan compleet met instituties en financieringsvragen;
- b. beoogde: het gehele vraagstuk van de institutionalisering van markten, ondernemersovereenkomsten, vakbonden, consumentenorganisaties, concentratie, macht 18).

Ad 2. Organizevormen met een publiek doel. Dit is het gehele vraagstuk van departementen en lichamen van openbaar bestuur, de publieke sector. Er is over de economie daarvan — een groeisektor — een groot geheel van theorie, toegepast wetenschap en toepassing aan het ontstaan.

Ad 3. Organizevormen met een geslaagd doel. Dit is een interessante categorie in verband met het uitdijen van het begrip infrastructuur 19). Infrastructuur wordt opgevat als de voorwaarden die door de overheid moeten zijn vervuld, wil een gemeenschap een sociaal-economisch systeem als goedlopend beschouwen. „We kunnen niet (langer) zonder” lijkt de samenvattende formule van de vraagzijde. Bij bevestigend antwoord is een overheidspreferentie toegevoegd, die taakverzwaring, additionele financiering, en meestal beide vergt. De private categorie met een gelaagd doel kan de voorbeelden leveren voor de overgang van private doelstelling naar (gedeeltelijk) onderdeel van de infrastructuur: onderwijsinstellingen, ziekenhuizen, bejaardenverzorging, huisvesting, perswezen, toneel, muziek. De private vraag naar het goed zou, bij als gegeven aanvaarde kosten- en opbrengstenverhoudingen, niet leiden tot een inkomensverwerving die voortzetting van de functie garandeert. Dat leidt tot het beroep op de toegevoegde waarde van een beoogd positief extern effect, sociaal, cultureel, historisch. Het grensvlak tussen puur economisch goed en „merit good”, een goed met aparte betekenis voor (delen van) de gemeenschap, is de laatste decennia voortdurend verschoven in de richting van de merit goods. Maar voor sommige infrastructurele voorzieningen duikt de term „reprivatisering” al weer op. Aan de andere kant staan de van oudsher publieke diensten, die ten dele hun dienst aan individuele personen bewijzen. Met of zonder profijtbeginsel, het is boeiend te zien hoe tarieven, leges, vergunningen enz. in prijs stijgen, al dan niet gemotiveerd met verwijzing naar de toestand van de budgeteconomie.

Didactisch ben ik begonnen met een splitsing in drie categorieën. In organisatievormen van elk van de drie categorieën heb ik redelijk wat ervaring opgedaan in beleids- of beleidsverwante functies. Daarom durf ik wel te stellen, dat thans iedere organisatie op twee inkomensbronnen let, de marktconomie en de budgeteconomie. In die zin ook zijn we zeker een gemengde economie geworden. In werkelijkheid is er een doorlopende schaal van pure markt-

komens naar puur publieke inkomensverwerving. Het ondernemingswezen berust in gedeelten op overheidsopdrachten en steunverlening. De publieke sector laat zich voor zijn daden separaat belonen met heffingen en tarieven. Daartussen is een schare organisaties met gelaagde inkomensverwerving, soms op korte termijn wisselend.

Inkomensverwerving is de beslissende voorwaarde voor functievervulling en voortbestaan. Het ligt dan voor de hand dat bij doelgericht gedrag door een organisatie op den duur de omgeving zo volledig mogelijk wordt afgetast naar inkomensbronnen.

De paragraaf „orde en beweging” en deze houtskoolschets van de organisatievormen zijn vooral geschreven om te doen zien:

- hoe zwaar de opgave was die het sociaal-economische systeem na de jaren vijftig was opgelegd;
- hoezeer een bepaalde constellatie van data vereist is om een doelstelling te verwezenlijken;
- hoezeer een constellatie van data voortdurend verandert;
- hoezeer daardoor eens gevonden oplossingen van problemen niet voortdurend de best mogelijke blijven;
- hoezeer het daarom vanzelf spreekt, en juist niet inconsequent is, dat een beleid moet kunnen veranderen;
- hoezeer om een stabiliteit te bereiken tijdige en beweeglijke besluitvorming is vereist.

Ik kom dan aan de moraal van het stuk.

Welstand, welvaart, welzijn

In dit deel wil ik, zonder veel literatuur, spreken over de economische orde in Nederland, zoals ik die thans meen te zien. Het is, Schumpeteriaans onderscheiden, geen economische analyse, maar „economic thought” 20), economisch denken over de meningen en houdingen tegenover economische vragen, inzonderheid het overheidsbeleid, in een historisch verband. Drie uitgangspunten worden betrokken:

1. wij willen misbruik van mensen door mensen voorkomen;
2. wij hebben als welzijnselement dat wij ons niet willen behoeven te schamen over het lot, en het gedrag, van onze omgeving. Tot zover enkeling en gemeenschap;
3. wij zijn, met deze milde toevoegingen, ons zelf het naast gebleven.

Met deze uitgangspunten zullen we nagaan, wat er is gebeurd met de drie elementen waaruit voor mij het individuele bevredigingsgevoel is opgebouwd, als uitkomst van het samenstel van individu en gemeenschap: welstand, welvaart en welzijn.

De welstand, gezien als de in een bepaalde periode ter beschikking staande middelen per huishouding — individueel en als aandeel in collectieve voorzieningen — ruwweg het reële inkomen. Deze is, vergeleken met het midden van de jaren dertig, met een factor 2,5 toegenomen. Wanneer men dit aan enig gehoor meedeelt, kijkt dit, indien mogelijk, het raam uit. Indien men stelt dat dit als absoluut bedrag toch een relativum is, omdat een deel van de bevrediging berust op de vergelijking met anderen, dan reageert de zaal als op een deskundig spreker. Ik spreek gegrond op eigen ervaring. Dit houdt in dat men voor het beoordelen van de huidige en nabij-toekomstige toestand over huidige inkomens in hun onderling verband moet denken.

18) H. W. Lambers, Over de institutionele markt, *De Economist*, november 1958.

19) H. W. Lambers, Een historische schets, in *De veranderende relatie overheid-onderneming*, blz. 7, SMO-extra, Scheveningen, 1977.

20) J. A. Schumpeter, *History of economic analysis*, Oxford University Press, New York, 1954, blz. 38 e.v.

Welvaart heb ik altijd gesteld als een formeel begrip, uitkomst van de verhouding behoeften en middelen. Met een verkapte cirkelredenering kan men stellen, dat de behoeftepatronen door de economische subjecten in verband met hun middelen worden gezien. Dit om het beeld te voorkomen van een bevolking die zich niet welvend voelt, omdat zij het inkomen voortdurend afweegt tegen de wens naar een eigen tropisch, verder alleen door bedienden bewoond, eiland. Maar het blijft een kunstgreep berustend op het normenpatroon, vastgelegd in het spreekwoord: de tering naar de nering zetten.

Nu komt het absolute inkomen toch in het beeld terug. Het is aannemelijk dat snelle stijging van inkomens, indien over brede groepen plaatsvindend, leidt tot versnelde stijging van aspiratieniveaus, de wensen waaruit de geuite behoeften neerslaan. *Waarom de brede groepen? Het antwoord berust op spanning tussen uitgangspunt twee, de plaatsvervangende schaamte, en Veblen's „conspicuous consumption”* 21). In een overzichtelijke gemeenschap zullen enkele snel rijk geworden lieden slechts zelden luid meedelen, dat zij zojuist de duurste auto hebben gekocht. Anders ligt het met een snelle inkomensstijging over de hele lijn, waarbij, althans op korte termijn, aan uitgangspunt een en twee is voldaan. Uitgangspunt drie kan dan onbekommerd in werking treden. B. M. S. van Praag heeft met vindingrijke kwantitatieve methoden getoond hoe sterk het welvaartseffect van een inkomensstijging tegenvalt door „preference drift” en „reference drift”, het meeschuiven van „voldoende” en het kijken naar anderen 22). P. H. Admiraal heeft in zijn proefschrift *Besluitvorming in het consumptieproces* doen zien dat de daaruit voortkomende preferentieschema's kunnen leiden tot omkering van de welvaartsformule; de noodzakelijk geachte inkomenshoogte wordt afgeleid uit het mede door de omgeving bepaalde preferentieschema 23). Na wat wij over ascese stelden zal niet worden aangenomen, dat dit tot verlaagde inkomensverwachtingen leidt voor grote groepen.

Het welzijn als economische categorie wil ik omschrijven als de mate van bevrediging die voortvloeit uit de werk- en maatschappelijke omstandigheden waaronder de inkomensverwerving plaatsvindt. Ook hier dus een beeld waartegen de werkelijkheid wordt afgezet. Er is een orde waarin men werkt, er is een spectrum van opvattingen en wensen bij de burger, er is een spectrum van wensen bij de lichamen die de economische orde vertegenwoordigen. Deze zullen op sommige punten samenvallen, op andere uiteenlopen. Ook daar kan men zich een strook denken waarin een tegen elkaar afwegen van voor en tegens, met inbegrip van verwachte ontwikkelingen ten aanzien van de tegens, tot een zekere stabiliteit leidt. Een situatie waarbij men zich in de orde thuis weet of althans denkt dichterbij huis te komen. Uit waarneming schat ik vooral de verwachtingspatronen in dit opzicht zwaar in. Een stijgend inkomen met verwachtingen, een stijgend aspiratieniveau, een orde waarin men zich op zijn plaats voelt? Wanneer is dat? Generaliseren over miljoenen mensen is hachelijk; ik stel dat het midden van de jaren zestig daarop lijkt, onder verwijzing naar het mogelijk missen van de verontreinigingen in het kristal op afstand.

Wij zijn 15 jaar verder. De drie grote maatstaven hangen omlaag. We zijn als volk er nog steeds niet ellendig aan toe — weer dat absolute welstandspeil; maar we zijn korzelig tot in het straatgedrag toe. Hoe moeten we hierover denken? Ernstig, waarbij ik mij de terechthouding van Huizinga aan Erasmus herinner dat de spot kan kwetsen zonder te verheffen 24).

Heterogonie der doeleinden en instrumenten

In het kader van dit afscheidscollage beperk ik mij tot één lijn, de ontwikkeling van het gemengde economische systeem als endogeen proces. Er is intussen genoeg over interdepen-

dentie gezegd om duidelijk te maken, waarom de term „orde” door systeem wordt vervangen. De orde zal wel het centrum blijven. Zeer velen die, zoals ik, na de bevrijding in het maatschappelijke leven traden, waren opgevoed in vaste en eenvoudige waardenpatronen. Of iemand religieus of humanistisch was van huis uit, het Oude Testament stond. Handelingen waren behoorlijk of niet behoorlijk, in andere milieus verwoord als fatsoenlijk of niet fatsoenlijk. Mijn eigen achtergrond is velen bekend, maar laat ik het als controlemiddel op het volgende nog eens zeggen: hervormd en sociaal-democratisch van huis uit, reformatorisch en reformistisch, dubbel gebeid kalm hervormingsgezind. Eén van die economische waakhonden, van wie Dennis Robertson zegt: „They wag their tail in approval of actions which will tend to keep the tension between self-interest and public duty low and tolerable” 25). Actie was nodig na zowat tien jaren depressie en, overgetelijk diepere laag van ellende, vijf jaar bezetting. De keuze voor de gemengde economische orde beruiste op een welstandsdoelstelling: hoge werkgelegenheid, door verzachting van conjunctuurgolven met behulp van controle van het totale nationale inkomen door de overheid, en een welzijnsdoelstelling: een sociaal-economisch netwerk, lopende van werkomstandigheden over inkomensverdeling tot sociale zekerheid.

We gaan nu puntsgewijs verder.

1. Het vaste vertrouwen in de stabiliteit van waardenpatronen, gevoegd bij vertrouwen op de abstracte Overheid (met een hoofdletter), veroorzaakte dat maatregelen en instituties werden ingevoerd onder de, vaak onbewuste, veronderstelling, dat ze waardenpatronen niet zouden veranderen in een richting die ten ongunste van de uitvoering werkte. Uit welzijnsdoelstelling werd eerder van de omgekeerde veronderstelling uitgegaan. Maar laten we het op waardeneutraal houden, een ceteris-paribus-clausule, die het beginsel van de heterogonie van de doeleinden verwaarloosde.
2. Dat leidt weer tot de vraag naar de relatieve bewegingsnelheid van de drie componenten van het systeem: normen en waarden, economische orde en economisch proces. Het is werk voor een cultuurfilosoof, maar ik waag het. Een door generaties innerlijk erkend waardenpatroon is onder zich wijzigende omstandigheden als een goed elastiek. Het kan veel rek verdragen, voor het met een knal breekt. Een niet geïnternaliseerd waardenpatroon is als verteerd elastiek, het valt bij de eerste ruk uit elkaar. Een vluchtige blik op Von Wieser 26): er zijn twee maatschappelijke machten, vrijheidsmachten — machten die als welzijnsverhogend worden aanvaard — en dwangmachten, waarbij de macht mede door autoriteit wordt gehandhaafd. Het zat om te beginnen wel goed met het Nederlandse elastiek.

In de discontinuïteitskans van waardenpatronen lijkt deze onderscheiding van groot belang. In elk geval, in tegenstelling tot de eerste veronderstelling, waardenpatronen kunnen bewegen met onvoorspelbare versnellingen. Het economisch proces daarentegen verandert voortdurend en doorlopend. Endogeen of exogeen, lapidair

21) Thorstein Veblen, *The theory of the leisure class*, met een inleiding van C. Wright Mills, Mentor Books, New York, 1953, blz. 60.

22) B. M. S. van Praag, A. Kapteyn, F. G. van Herwaarden, *Individuele welvaartsfuncties en sociale referentiegroepen*, *ESB*, 31 januari 1979, blz. 116.

23) P. H. Admiraal, *Besluitvorming in het consumptieproces*, Stenfert Kroese, Leiden, 1976.

24) J. Huizinga, *Erasmus*, Tjeenk Willink, Haarlem, 1947, 4e druk blz. 109.

25) D. H. Robertson, *What does the economist economize*, *Economic commentaries*, Staples Press Ltd., Londen, 1956, blz. 148-149.

26) F. von Wieser, *Theorie der gesellschaftlichen Wirtschaft*, Mohr, Tübingen, 1924, blz. 13.

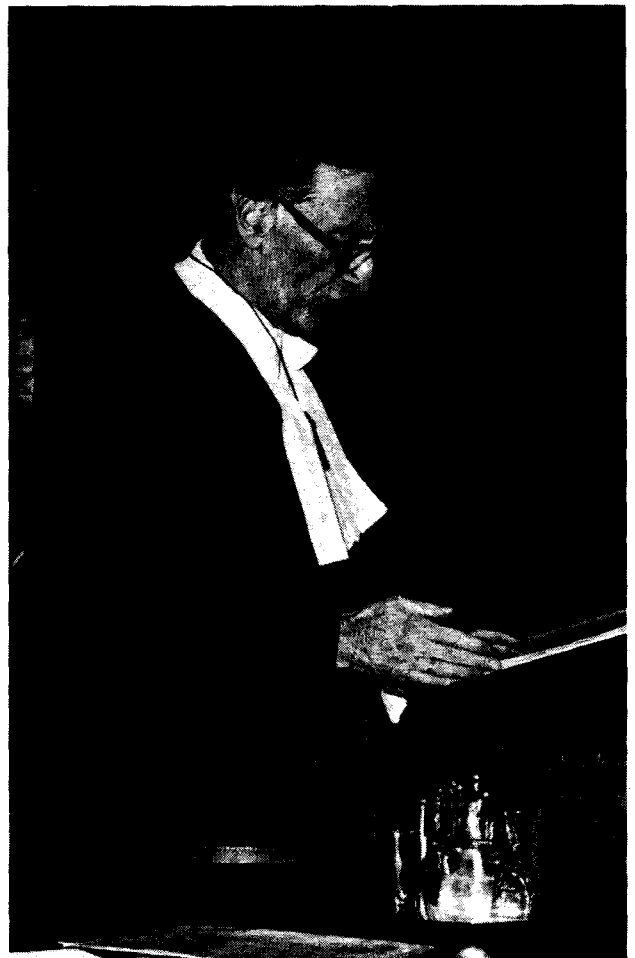
uitgedrukt met Schumpeter: „Capitalism” — voor het gemak 1860 tot 1940 — „is change”. Zo continu, dat zelfs de cycli, bronnen van veel onderzoek, achteraf tot patronen kunnen worden geformeerd. Hier is een werking die zich voor analyse leent, of men nu spreekt van economische wetmatigheden of van economische limieten. De economische orde als transmissie tussen de twee systemen zit daartussen ingeklemd, maar heeft ook autonome beweegkrachten.

3. De gemengde economische orde zou twee grote instrumenten kennen: markten en overheid (de ellips is terug, maar de onderneming is verdwenen). Institutionaliserings werd voorbehouden aan de overheid en door haar gesancioneerde lichamen; interne institutionalisering op markten werd bewaakt met mededingingswetgeving of, indien in het algemeen belang, overgenomen als externe institutionalisering. Het kenmerk van de institutie is, dat zij vormgevend is, gedragsregels stelt, die eenheid van de te verwachten behandeling en daardoor rechtszekerheid en stabiliteit zullen scheppen. De golvingen en afsnijdingen van het particulier initiatief moesten langs vaste wegen herkenbaar en berekenbaar worden gemaakt.

In de tweede helft van de jaren dertig is een felle discussie gevoerd over de mogelijkheid van begrenzing van partiële planning 27). Wij weten nu wat meer. Institutionalisering heeft autonome zelfversterkende motieven. De strategie van de bewindhebbers over de uitvoering van een institutie — bureau, stichting, organisatie — kan even expansief zijn als die van de ondernemers van Penrose 28). Belangrijker nog zijn de waardenpatronen. Uit ervaring stel ik dat vele Nederlandse ambtenaren en gelijkgestelden erop gesteld zijn hun taak goed te verrichten en dus hard werken. In een land van vissers die netten hebben leren boeten, en van boeren die op rijtjes hebben leren zaaien, betekent dit dat geen lacune, geen stippelijjn kan worden geduld. Een bezet knooppunt in het netwerk maakt het noodzakelijk tot een „administered environment” te komen, een beheer van de omgeving dat institutionele verfijning vergt. Door de interdependentie raakt men dan in de knoop met andere nettenbouwers. Het wordt vergelijkbaar met de grote multidivisionele onderneming door het probleem van besluitvorming onder veranderende kwantitatieve verhoudingen. Toeneming van de massa van de maatregelen vermengvuldigd met vertraging in de snelheid van besluitvorming betekent opstoppingen; gletschers schijnen analoog te ontstaan. De besprekingen over de schuldvraag verdikken het ijs.

Op grond van directe beleidservaring in profit- en non-profit-organisaties meen ik, dat de technisch-administratieve uitwerking van de institutionalisering, in plaats van een richtinggevend kader te zijn, in veel gevallen een belemmering vormt voor de noodzakelijke aanpassing aan zich wijzigende omstandigheden. Uit vrees voor de grilligheid van een ongebonden proces hebben wij op te veel punten vastgelegde regels willen inbouwen. De vereiste soepelheid tegenover bewegingen — het blijft een substitutieproces — wordt daardoor juist voor degenen die zich aan de regels wenselijk te houden, het meest bedreigd. Over het bij economisten zo geliefde fijnmazige net van arbeidsdeling is een bijna even fijnmazig net van institutionele regels gelegd: met de combinatie blijkt het herhaaldelijk slecht vissen. Tot zover allocatie, institutie en heterogonie.

4. Naast de op het proces gerichte instituties kwam het voorzieningsstelsel. De grondgedachte behoeft geen toelichting. Een gemeenschap opgebouwd uit denkende en voelende personen draagt medeverantwoordelijkheid voor haar leden. Het netwerk hoeft ik aan een Nederlands gehoor niet te beschrijven, al zal niemand van ons het volledig kennen. De instrumenten bij uitstek waren regulering van eigendomsrechten en overdracht van beschik-



kingsmacht via de overheid. Duidelijk komen in het verloop van de tijd overgeleverde normen en waarden weer boven. Het hart van de markteconomie is het contract, de overeenkomst, en de zekerheid op de wederzijdse rechten en verplichtingen te kunnen bouwen. De overeenkomst strekt de partijen tot wet, leerde ik eens. Zo diep is het contract in ons denken verankerd, dat wij het hebben overgedragen naar het sociaal-economische. Thans strekt de wet partijen tot overeenkomst.

Naast het vraagstuk van eigendomsrecht en overheid — voorwerp van onderzoek van de Property Rights School van Chicago — is er thans het vraagstuk van verworven rechten en overheid. Even taai als aan het eind van de negentiende eeuw eigenaren het absolute eigendomsrecht verdedigden tegen beginnende andersgerichte wetgeving, verdedigen de bezitters van verworven rechten hun claims uit recente wetgeving. In die zin is de economische orde niet veranderd, maar alleen verschoven. Verandert er ten diepste niets door al dat menselijk geschuif? Wat eens het kenmerk was van de „trade”, de directe ruil, is thans overgedragen op de „trade-off”, de indirecte ruil tussen belangengroepen in een tasten naar stabiliteit van een volk. In een artikel van vorig jaar naar aanleiding van Schumpeters *Capitalism, socialism and democracy*, heb ik getracht hierover meer te zeggen 29).

27) Barbara Wootton, *Plan or no plan*, V. Gollanz, Londen, 1934.
28) E. Penrose, *The theory of the growth of the firm*, Blackwell, 1955.
29) H. W. Lambers, *The Vision*, in A. Heertje (red.) *Schumpeters Vision. Capitalism, Socialism and Democracy after 40 years*, Praeger Publishers, Eastbourne, 1981, blz. 115 e.v.

5. Bij dit vraagstuk van de opeenhoping van claims op het nationale inkomen moet een exogene factor worden vermeld. De heks, die in de gestalte van een goede fee ons eerst aardgas en toen de Opec aanbod. Aangezien dit college eens een eind moet hebben, laat ik het bij de verwijziging naar het uiterst relevante researchwerk van Maria Brouwer over de aardgasgevolgen 30). Als keurig researchwerkster doet zij verslag van de paralleliteit —zonder causaliteiten te stellen— van het beloop der uitgaven voor sociale doeleinden en de aardgasbaten van de overheid van 1974-1977. Wie een goede fee ontmoet en de kunst van het wensen niet kent, noemt haar later een heks.
6. Gesteund door opgebouwde reserves en inflatoire financiering beperkte in de jaren zeventig de wijziging in het weerbericht over uitgangspunt 1 en 2 — medelijden en mededogen — zich voor zeer velen slechts van licht naar matig betrokken. Het was velen goed, zolang de eigen positie niet merkbaar werd geraakt. De mededeling dat er echt onweer in de lucht was, na de oliecrisis van 1973, kwam niet hard over. Dat kwam pas toen eens stijgende lijnen zelfs niet meer horizontaal bleken te lopen. De laatste jaren groeit, na tamelijk langdurige aanloop, de weerstand snel.
 - a. De gerichte actieve weerstand. Er zullen altijd mensen zijn en blijven die hun terreinkennis willen meten met de koddebeier, als zij daar buit in zien. De individuele vindingsrijkheid verbreidt zich volgens Wieser's mechanisme van „anonyme Führung”. De overheid, met beperkte professionele mankracht en een open economie, komt nooit op tijd gereed met tegenmaatregelen; dit geldt voor vondsten op economisch en sociaal gebied beide, al zijn de eerste meestal meer spectaculair. Zoals mijn mythologieboek zei over de Sisypheusarbeid: „wanneer hij de steen bijna tot de top heeft bewogen, valt zij met donderend geweld weder naar beneden”. Anders gezegd: heterogonie, de oorspronkelijke motieven roepen tegengestelde werkingen op.
 - b. De diffuse weerstand. Bovenbeschreven verschijnselen vormden als onderwerp van gesprek de bouwstoffen voor een diffuse weerstand. Sommigen, die bij oude patronen wilden volharden, begonnen zich eerst dom, daarna, wat erger is, belachelijk te voelen. In directiekamers en huiskamers vonden gesprekken plaats, of het niet dwaas was op eigen verantwoordelijkheid verder te ploeteren als men zovelen meende te zien die profijt trokken, niet uit de markt maar uit de overheid. Op de ene plaats werd besloten tot de aanstelling van een subsidioloog —term die ik de eerste keer tandenknaarsend heb ontvangen—, op de andere plaats werd besloten tot het aanvragen van een uitkering. Onder dit optreden lag nog een diepere laag. De uitbreiding van het systeem en de binding aan actieve inkomens brachten in de opvatting van velen de economisch-sociale noodzaak van verdere gelijkmaking naar het tweede plan. Het bereiken van sommige doeleinden zette de heterogonie in werking: ze moesten maar eens over wat anders praten, bij voorbeeld de economie die slecht gaat.
7. Deze gedachte leidt naar de pijnlijke uitwerking van het beginsel van de heterogonie. Wat eens institutioneel werd aangezet om zekerheid te scheppen, is op ontmoedigende onzekerheid uitgelopen en keert zich tegen zichzelf door het oproepen van tegengestelde motieven.

verbinding gebracht, ter beschikking om te antwoorden op de uitingen van de individuele preferenties, in toenemende mate geïnstitutionaliseerd tot afzonderlijk geuite groepspreferenties, en de overheidspreferenties. Het drievoudige samenstel van preferenties — individu, groep, overheid — uitte zich in twee richtingen, enerzijds ten opzichte van het economische proces, anderzijds ten opzichte van de sociaal-economische orde. Het geconstrueerde dubbele draagvlak werd daardoor belast met een dubbelsporigheid die het gevaar van ongelijke beweging inhield. Op dat dubbele spoor zijn de preferenties ten opzichte van de sociaal-economische orde van een bepaalde periode af versterkt tot uiting gekomen. Deze verhoging van de prioriteit was ten dele het gevolg van een endogeen proces van uitbreiding en afronding, met gevolgen die onder het beginsel van de heterogonie blijken te kunnen worden beschreven. De versnelling op het ordespoor liep een tijdlang nog zonder scheuren tussen de sporen af, zolang een goed lopend economisch proces — gesteund door reserves, exogene oorzaken en toleranties — in de buurt kon blijven, dus het financieel kon volhouden. Ernstig wordt het als dat twijfelachtig wordt.

De tweede werking van de heterogonie zet dan in ten opzichte van de verbonden dubbele doelstelling, waarin één van de belangrijkste elementen is dat het bedrijfsleven in belangrijke mate financieel zal bijdragen tot het vervullen van de samengestelde preferenties. Nu kan een land de sociaal-economische orde nog in hoge mate autonoom inrichten, het bedrijfsleven echter is gebonden aan concurrentie, komend van buiten de eigen orde en onderhevig aan exogene oorzaken. De doelstellingen van ondernemingen heb ik eens omschreven als de organisatie van gecombineerde produktiemiddelen, die ter markt opereert ten einde een blijvend inkomen te verwerven 31). Ik ben toen licht gehoond over het wegwerken van het winstmotief. Mijn motivatie was een geheel andere. Uit waarneming in vele ondernemingen van zeer verschillende grootte, had ik vastgesteld dat winstmaximalisatie geen vruchtbare gedragshypothese was. Veel ondernemingen werkten en werken door omdat ze er zijn; zolang er inkomen genoeg binnenkomt om door te gaan, wordt er doorgedaan, ook bij netto-resultaten die de spaarbankrente niet halen. Wanneer, door welke oorzaak dan ook, door relatieve of absolute vermindering van het aandeel in de economische activiteit de inkomensstroom minder groeit dan verwacht, of zelfs terugloopt, krijgt mijn omschrijving een ongewilde inhoud. De eerste gang is naar reserves, maar die zijn a. eindig, b. door inflatie aangetast, c. in een tijd van neergang soms moeizaam liquideerbaar. Dan wendt het getroffen deel van het bedrijfsleven, belangrijk medefinancier van de dubbelsporigheid, de blik naar de instrumenten van de sociaal-economische orde ter vermindering van kosten. Door een toeval heb ik de ophoging van de eerste schattingen van premies en uitkeringen van de WAO van nabij kunnen volgen. Ieder kent het onvermoede aantal Nederlanders dat na invoering van de wet daarvoor in aanmerking kwam.

Het blijft slecht gaan. Bij de zorg om het blijvende inkomen komt de zorg om de direct beschikbare middelen, de liquiditeit. Niet genoeg zijn algemene economen zich vaak bewust van de aanwezigheid van het onzichtbare directielid, de rechthebber op de afdracht van vaste, aan termijn gebonden, betalingen. Ik ken beide zijden van de tafel. Het terugdraaien of zelfs sluiten van bedrijven is een verschrikking voor allen die erbij betrokken zijn.

Samenvatting

Wij vatten samen. De gronddoelstelling van de gemengde economische orde was een gedeelde verantwoordelijkheid als eenheid door de tijd te brengen. Twee subsystemen, de markt economie en de budgettaire economie, stonden, in

30) M. Brouwer, Het aardgas in onze economie, vloek of zegen?, in J. J. Klant e.a., *Samenleving en onderzoek*, Stenfert Kroese, Leiden, 1978, blz. 293.

31) H. W. Lambers, Over het ondernemingsdoel, *Tijdschrift voor Vennootschappen, Verenigingen en Stichtingen*, oktober/november 1967, blz. 207.

Dan komt de laatste stap in de heterogonie, een op zelfstandigheid gestoelde onderneming wendt zich tot de overheid ter financiering. Het draagvlak van het systeem blijkt aangetast, de dubbelsporigheid is tot ieders schade scheefgetrokken. De overheid blijft als financieringsbron van het tekort.

Peter Wiles, een Engels economist, even scherpzinnig als sarcastisch, heeft onlangs in een artikel vastgesteld, dat er behalve de Dutch elm disease, de iepziekte, ook een Dutch economist's disease bestaat. Hij noemt geen namen, maar het zijn lieden die denken dat de kapitalistische markteconomie door „manipulation in a decent centre left-wing manner” naar een optimale maatschappij kan worden toegebogen. Indirect deelt hij mee, dat zij de mens kennelijk als goed en rationeel beschouwen, en zegt dan: „men are bad and irrational, which may well be a better combination” 32). Dat aan een Nederlander van calvinistische afkomst vertellen is water naar de zee dragen. Geneigd tot alle kwaad, zwakheid; als we dat weten en we waren rationeel dan zaten wij onder een boom, stil, en staarden. Juist omdat we ook irrationeel zijn, zijn we, tegen historisch beter weten in, bereid steeds weer te beginnen, opnieuw en opnieuw en opnieuw om dan bezinnend de impuls van onze kleine hersenen te laten gezeggen door de rede. Dat het verstand zich doet gelden, hopelijk met een helder waardenpatroon, dat verwachten wij inderdaad. Niet alleen door een soort roomsoezerigheid, maar door kennis van de moderne neurologie en psychologie: rationeel tegenover irrationeel als mensbeeld is een wat verouderde tegenstelling.

Kan de beoefening van de economische wetenschap daartoe in redelijkheid bijdragen? Ongetwijfeld. De economische wetenschap is springlevend en werkt hard, ook in Nederland. Vóór en na besluitvorming kan zij leveren uit vele vormen van analyse. Ik durf niet alle te zeggen bij gebrek aan informatie, maar met zijn allen zijn we geen provincialen.

De markt van de economie is geïnstitutionaliseerd, maar verre van gesloten; er zijn pockets waar men zich vrij kan vestigen en floreren. Bij behoud van de geesteshouding die Thomas Mun reeds in de 17e eeuw aan de Hollandse kooplieden toeschreef — leven en laten leven —, en de middelen daartoe, zal het een intellectuele groeimarkt blijken. Neo-klassieken zullen instrumenteel blijven 33), neo-instituti-

onalisten willen instrumenteel worden 34). De leden van de Studiekring Post-Keynesiaanse Economie kijken met Argusogen in drie richtingen 35). En dan zijn er nog de besliskunde en de economie van de publieke sector, de bestuurskunde en de speltheorie, de organisatieleer en de informatica. En dan alles wat ik niet weet.

Wat weet ik wel? Het beginsel van de heterogonie blijft gelden. Maar door ons er bewust van te zijn; door alert te zijn, bij elk motief dat tot uitwerking komt, op de mogelijke effecten; door de termijn van reageren te verkorten, kunnen wij de werking remmen of verminderen. Dat eist besluitvorming die niet ten eerste bij economisten ligt. Economische analyse kan echter bijdragen leveren. Tegelijk daarmee is onmisbaar het economisch denken, opgevat als de beschouwingwijze die door verbinding van beschrijven en analyse inzicht zoekt in de samenhang van de drie componenten — waarden, orde, proces — als bewegend sociaal-economisch systeem. Alleen in deze laatste zin ben ik uitgesproken institutioneel.

Intussen werkt ieder door, in de hoop door overdracht bij te dragen voor de toekomst tot wat de grond van het pogen is, door Bloem eens diep verwoord:

moeilijk gewoon geluk
klein schijnend, maar het meeste —

Mogen wij allen iets daarvan ontvangen.

Met deze zin ben ik, persoonlijk en institutioneel, uitgesproken.

H. W. Lambers

32) P. Wiles, A sovietological view, in A. Heertje (red.), *Schumpeters Vision. Capitalism, Socialism and Democracy after 40 years*, Praeger Publishers, Eastbourne, 1981, blz. 168.

33) Vgl. H. Demsetz, a.w., noot 5.

34) W. J. Samuels en A. Alland Schmid, *Law and economics. An institutional perspective*, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1981.

35) W. A. A. M. de Roos (red.), *De pluriforme economische macht*, Jaarboek Studiekring Post-Keynesiaanse Economie, 1981, Samson Uitgeverij, Alphen a/d Rijn, 1981.

